

TARİH BİTTİ Mİ?

Talip KABADAYI*

ÖZET

Tarihte belli bir amaç, ilerleme ve düzen olduğunu savunan tarih felsefecileri ve düşünürler olmuştur. Bu düşünürlere göre, tarih belirli bir amaca doğru gitmeseydi tarih hakkında rasyonel araştırma yapmak anlamsız olurdu. Şu halde, tarih gelişigüzel ve rastlantısal olarak ilerlemez; onun ulaşmak istediği bir amaç vardır. Bu düşünürlerin en önemlilerinden olan, Hegel'e göre tarihin son amacı özgürlüktür ve bu tarihin sonu düşüncesinin de dile getirilişidir aslında. Tarihe ilişkin görüşlerini Hegel'e dayandıran Fukuyama da tarihin bir amaca doğru ilerlediğini ve bu amaca ulaşıldığında da tarihin sonuna gelineceğini öne sürer. Ona göre tarihte gelinebilecek bu son nokta liberal demokrasidir. İşte bu çalışmanın amacı, Hegel ve Fukuyama'nın "soncu tarih görüşleri"ni ele alıp; bu düşünürlerin hangi anlamda tarihin sonunun geldiğinden ya da bittiğinden söz ettiklerini açığa kavuşturmaya çalışmaktır.

Anahtar kelimeler: Tarih, amaç, ilerleme, özgürlük, liberal demokrasi, soncu tarih görüşleri.

(Has History Ended?)

ABSTRACT

There have always been philosophers and thinkers of history defending the view that there is a goal or end, progress and order in history. According to these thinkers, if history did not go to a particular end or goal, some rational research on history would be out of the question. For this reason, history does not progress randomly or by chance; it has an end or goal to arrive at. Among these thinkers, according to the most famous one, namely, Hegel, the ultimate end or goal of history is freedom and indeed this sounds off on the idea of the end of the history. Fukuyama, relying on Hegel to justify his thoughts regarding history, puts forward also that history is in progress for an end or goal and when it is arrived at this end or goal, it will be come to the end of history. In his view, this final point in history to be arrived at is a liberal democracy. Accordingly, this study aims at dealing with Hegel and Fukuyama's "endist ideas of history" so as to illuminate in what sense they have argued and debated on the end of history.

**ADÜ. Fen-Edeb. Fak. Felsefe Bölümü, Öğretim Üyesi.

Keywords: History, end or goal, progress, freedom, liberal democracy, endist ideas of history.

Giriş

Stuttgart'da doğan Hegel, (1770-1831), Tübingen Üniversitesinde teoloji eğitimi almıştır. Schelling ve Hölderlin'in etkisiyle felsefeye yönelen Hegel, Jena, Heidelberg ve Berlin'de diğer felsefe dersleri yanında özellikle mantık ve metafizik dersleri vermiştir. Yazılarının çoğu buralarda verdiği derslerde öğrencilerinin tuttuğu ders notlarından oluşturulmuştur. Bununla beraber, *Mantuk Bilimi* ve *Tinin Fenomenolojisi* adlı eserleri doğrudan kendisi tarafında kaleme alınmıştır.¹ Hegel'e göre tikellerle ilgilenen bilgi bilim adını hak etmez çünkü bu tarz hakikati yakalamada yetersizdir. Hegel'in temel kabullerinden birisi hep bir açılma ve hareketlilik olmasıdır. Buna göre, hiçbir şey aynı kalmıyor, dolayısıyla devamlı aynı kalan bir substans (töz) yok. Hegel'de negasyon düşüncesiyle durağanlık atılır, bütüne doğru akış sağlanır ve böylece de A=A (özdeşlik) ilkesi de aşılmış olur.² Hegel'de refleksiyon sayesinde hakikat sonuç olarak ortaya çıkıyor ve bilim oluşuyor; yani bu tinin kendi üzerine eğilip refleksiyonda bulunmasıyla gerçekleşiyor ve bilgi de ancak sistem ya da bilim olarak ortaya konabilir ve açıklanabilir.³ Hegel'e göre diyalektik her türlü zorunlu hareketi belirleyen ilkedir ve ona metot da der. O, bu ilkeye, kavramlar sistemini kurmak için zorunlu bir hareket noktası ararken varır. Tam kesinlik için öyle bir yerden başlanmalı ki bu, zorunlu olsun. Hegel bu özelliği varlık kavramında bulur, çünkü varlık belirlenmemiş, yalın, saf, dolaysız olan vb... dir. Öte yandan varlık kavramı ne kadar belirsiz ise hiçlik kavramı da en az onun kadar belirsizdir. Varlık ve yokluğun ilişkisi olumlama ve olumsuzlamadır; bu ikisi aynı zamanda özdeştir, çünkü varlık kavramı yokluğu örtük olarak içinde taşır. Varlık yokluğa dönüşünce tekrar kendisi olmak isteyecektir; işte onun kendisini somut hale getirmesinin yolu oluştur; ve oluş ilk somut düşüncedir.

1 Daha fazla bilgi için bkz. J.G. Brennan, *The Meaning of Philosophy*, New York: Harper & Row, Publishers, 1967, s. 457-458.

2 Ioanna Kuçuradi, *Çağın Olayları Arasında*, Ankara: Şiir-Tiyatro Yayınları, s. 121-123.

3 a.g.e., s. 125-126.

Hegel, oluş kavramından sonra, yine A, A olmayandır da ilkesiyle türetimler yaparak sonunda mutlak ideye varır. İde kendinde ve kendisi için hakiki olandır; o, hem kavram hem gerçektir, bu yüzden içinde kendi karşıtını taşımaz ve bundan başka hiçbir şey türetilemez. Burada varlık kavramında örtük olan diğer bütün kavramlar açığa çıkarılmış olur. Yani ide tüm bu kavramları taşıyan kavram ve aynı zamanda nesnedir ve tüm bu süreçler diyalektiktir.

***

Bu bağlamda Hegel, *Tarihte Akıl* adlı eserinde tarihi üç ana başlık altında ele alır ve inceler. Bunlardan ilki **Aslı Tarihtir**; bu tür tarihleri kaleme alan tarihçiler, gözlerinin önünde olup biten ve tinini paylaştıkları durumları, olayları ve eylemleri betimler ya da anlatırlar.⁴ Thucydides ve Herodotus gibi tarihçiler bu tip tarihçilerine örnektir. Bu tarihçiler yaşadıkları dönemde kendilerinin şahit oldukları olayları kayda geçmişlerdir. Başka deyişle, bu tarihçiler ve anlattıkları olayların *Tini* bir ve aynıdır. Hegel'e göre ikinci bir tarih türü **Refleksiyonlu Tarihtir**; bu tür tarih söz konusu olduğunda, tarihçinin tini ile anlattığı olayların tini bir ve aynı değildir. Bu demektir ki, bu tür tarihte tarihçi içinde yaşadığı zamanın ötesine gider. Şu halde tarihçi burada kendi tininden farklı bir tinsel içerik taşıyan malzemeyi işler; yani, tarihçi bugünden hareketle geçmişe bakar ve onu tasarlar⁵. Bu tarihin ilk biçimi *genel tarihtir*; bu tarih biçimi bir ülkenin tarihini veya dünya tarihini betimleme amacı güder. Tarihçi burada olayların tasvirini sanki onların seyircisiymiş gibi anlatır. Eş deyişle, tarihçi genel tarihte bir halkın, bir ülkenin ya da genel olarak dünya tarihine ilişkin bir görüşe varmayı amaçlar. Burada tarihsel malzemenin işlenmesi esastır; tarihçi tini farklı olan bu malzemeyi kendi tiniyle ele alır. Genel tarih, geçmişe ilişkin tekil ya da bireysel tasarımları gerçekten var olmuşlar gibi sunma çabası içinde olmalı ve anlattığı zamanın tinini belirleyip anlamlandırılmalıdır⁶. Refleksiyonlu tarihin

4 G.W.F. Hegel, *Reason in History: A General Introduction to the Philosophy of History*. Trans. by Robert S. Hartman. New York: The Library of Liberal Arts. 1953, s.1-3.

5 G.W.F. Hegel, *The Philosophy of History*. Trans. by J. Sibree. New York: Dover Publications, Inc. 1956, s.4.

6 a.g.e., s.5.

106 Tarih Bitti mi?

ikinci biçimi *pragmatik tarihtir* ve burada güdülen amaç geçmişten ders almaktır. Pragmatik tarih, yöneticilere, devlet adamlarına ve uluslara tarihten dersler çıkarmayı öğütler. Buna göre, insanlar kimi durumlarda tarihten ders almalı ve ondan türetilen ilkelere göre eylemelidirler⁷. Refleksiyonlu tarihin üçüncü biçimi *eleştirel tarihtir*; burada güdülen amaç tarihsel anlatıların doğru olup olmadıklarının eleştirel bir gözle soruşturulmasıdır. Burada yapılan iş aslında tarihin tarihidir⁸. Refleksiyonlu tarih nihayet parçalı bir yapı gösteren ve soyut bir tutumu öne çıkaran *kısmî tarihle* son biçimini alır. Hukuk, din, sanat vb... tarihleri buna örnektir; bunlar meseleleri soyutlayıcı ve genel bakış açılarıyla ele aldıklarından aynı zamanda üçüncü ve en önemli tarih türü olan **Felsefî Tarih'e** geçmek için köprü vazifesi görürler⁹. Felsefî tarih daha önce anlatılan tarih türlerinden farklıdır, çünkü daha önceki tarihlerin açıklamaya ve temellendirmeye ihtiyaçları yoktur; onların doğası apaçıktır. Öte yandan, Felsefî tarihin temellendirilmesi; betimlenmesi gerekir¹⁰. Hegel'e göre, en yüksek soyutluk derecesine ulaşan sadece felsefî tarihtir, çünkü felsefî tarihin bakış açısı tinin bakış açısıdır; yani, tin artık kendine bakmaktadır. Hegel burada tarihe düşünceyle bakmaktan söz ediyor. Dolayısıyla tarih felsefesi tarihin düşünceyle ele alınmasından başka bir şey değildir. Bu felsefî tarih insanlığın evrensel bir tarihi olacak ve ilkel çağlardan bugünkü uygarlığa doğru bir ilerlemeyi sergileyecektir. Tarihsel anlatının konusu insan aklının gelişmesiyle aynı şey olan özgürlüğün gelişmesidir ve felsefî tarihin yanıtlaması gereken soru "devletin nasıl ortaya çıktığı" veya "devletin ne olduğu?" sorusudur¹¹. Devlet özgürlüğün gelişmesinin son durağıdır ve uygarlık tarihi de tinin ya da aklın gelişmesinden başka bir şey değildir; bu gelişme mantıksaldır. Kısaca tekrarlamak gerekirse, felsefî tarih, tarihin düşünceyle ele alınmasından başka bir şey değildir; felsefî tarih, aklın özgürlüğe doğru ilerlemesinin sergilenmesidir; felsefî tarih, tinin özgürlük bilincinde ilerlemesidir. İşte Hegel'e göre özgürlük Prusya devletinde gerçekleşir; eş deyişle Prusya devleti özgürlüğün somutlaşmış biçimidir¹². Prusya devletiyle tarihin sonu da gelmiştir,

---

7 a.g.e., s.6.

8 a.g.e., s.7.

9 a.g.e., s.7-8.

10 a.g.e., s.8.

11 a.g.e., s.19.

12 a.g.e., s.47.

çünkü Hegel'e göre gelecekteki tarihe ilişkin kehanette bulunmak olanaklı değildir. Başka bir ifadeyle, filozofun işi kehanette bulunmak değildir. Aslına bakılırsa Hegel yukarıda değindiğimiz sistemini tamamlayıp kapatmak için de tarihin sonu kavramını kullanmıştır. Bu noktada Collingwood'un konuya ilişkin yorumuna bakmak sanıyorum meseleyi açığa kavuşturmaya yetecektir:

...Hegel'in acı acı eleştirildiği bir başka nokta, tarihin gelecekte değil şimdi bittiği öğretisidir...Tarih felsefesi, onun görüşünce, felsefî olarak ele alınan, yani, içinden görülen tarihin kendisidir. Ama tarihçinin geleceğe ilişkin hiçbir bilgisi yoktur. Henüz gerçekleşmemiş olguları belirlemek için elinde hangi belgeler, hangi kanıtlar vardır? Ayrıca, tarihçi tarihe ne denli felsefî bakarsa, geleceğin kendisi için kapalı bir kitap olduğunu, her zaman da öyle olması gerektiğini o denli açıkça kabul eder. Tarihin şimdiyle bitmesi *gerekir*, çünkü başka hiçbirşey olmamıştır. Ama bu, şimdiki ululamak ve gelecekte ilerlemenin olanaksız olduğunu düşünmek demek değildir. Yalnızca, şimdiki bir olgu olarak kabul etmek ve gelecekteki ilerlemenin neyin nesi olacağını bilmediğimizi anlamak demektir. Hegel'in ortaya koyduğu gibi, gelecek bir bilgi nesnesi değil, umutların ve korkuların nesnesidir; umutlar ve korkularsa tarih değildir¹³.

“Tarihin Sonu” kavramını Hegel kullansa da bu kavramı meşhur edenin A. Kojève olduğu yaygınca kabul edilmiştir. Kısaca söylendikte, onun Hegel yorumuna göre, Efendi ve Köle arasındaki çekişme ve karşıtlık çözüme kavuştuğunda tarihin sonu gelir. Kojève'e göre, insanlığın mevcudiyeti, tarihin itici gücü olan Efendi-Köle çekişmesini

13 R.G. Collingwood, *Tarih Tasarımı*. (çev. Kurtuluş Dinçer), İstanbul: Ara Yayıncılık. 1990, s.129.

108 Tarih Bitti mi?

ateşler ve tarih de bu çekişmenin çözüme kavuşmasıyla sona erer; yani, biter. Kojeve'e göre tanınma arzusu, insanoğlunun toplum halinde yaşamasının temeli ve gelişiminin itici gücüdür. İnsanlık tarihi de başkaları tarafından arzulanmayı arzulamanın tarihidir; yani, başkaları tarafından kabul görmenin veya tanınmanın tarihi¹⁴.

İşte bu noktada, Francis Fukuyama 1989 yılında öne sürdüğü “tarihin sonu” görüşünün kaynağını Kojeve'in Hegel okumaları ve yorumlarında bulmuştur. Fukuyama tarih felsefesine ilişkin görüşlerini sergilerken ilkin Doğu Avrupa ve Sovyetler Birliği'ndeki olayların, yalnızca sosyalizmi uygulama çabasının başarısız olduğunu imlemez, aynı zamanda sosyalizm tasarımının da çöktüğüne ilişkin bir iddiada bulunur. Bahsi geçen bu iki şeyin dışında, bu olaylar ayrıca insanlığın toplumsal ve siyasal evriminin de sona erdiğini gösterirler; yani tarihin sonunu. Fukuyama'ya göre, Doğuyu parçalayıp dağıtan şey, “liberalizme” karşı olanaklı en son farklı bir toplum dizgesiydi. Öte yandan, Fukuyama 'liberalizm'le liberal-demokratik kapitalizmi kasteder: kabaca söylenirse, serbest pazar ekonomisini, bireysel hakları ve parlamenter demokrasiyi. Amerikan ve Fransız Devrimleri'nin liberalizmi yerleştirmeye başladıkları ilk andan beri, 'liberalizm', öncellerinin iddialarını ya da ortaçağ teokrasisi ve faşizm gibi diğer seçenekleri başarılı bir biçimde savuşturmuştur. Şimdi de bu türden iddiada bulunanların en sonuncusu olan komünizm sahneden çekilmektedir. Komünizmin sahneden çekilmesiyle, rakip toplum biçimleri ve bunların altında yatan ideolojiler arasındaki mücadele anlamındaki 'tarih' sona ermektedir. Liberal-demokratik kapitalizm nihayet toplum halinde bir arada yaşama problemine, insanlığın getirmiş olduğu çözümü sunar. Bu problem çözüldüğüne göre, toplum dizgelerindeki hoşnutsuzluğu gösterme yöntemlerine artık ihtiyaç yoktur. Böylece sanat ve felsefe de şimdiye kadar üstlendikleri asıl işlevlerini yitireceklerdir. İnsanlar dikkatlerini başka yerlere vereceklerdir: özellikle de tüketici taleplerinin şimdiye dek olduğundan çok daha iyi bir gelişimi ve tatminine.¹⁵

14 Alexandre Kojeve, *Introduction to the Reading of Hegel: Lectures on the Phenomenology of Spirit*. Ed. Alan Bloom, çev. James H. Nichols, JR. Ithaca: Cornell University Pres, 1980, s.6-8.

15 Francis Fukuyama, *Tarihin Sonu mu?* (çev. Cemal AYDIN). Ankara: Vadi Yayınları, 1999, s.14-15.

Fukuyama liberalizme karşı hiçbir seçeneğin aydınların oluşturduğu bir desteğe sahip olmadığını ve böyle bir seçenek olsa bile, herhangi önemli bir toplumsal hareket içermediğini de öne sürer. Hatıra gelebilecek karşıt örnekler arasından İslam köktencilliğini liberalizme karşı ciddi bir tehdit oluşturmadığı için; milliyetçiliği de gerçekten seçenek olacak kadar bir niteliğe sahip olmadığı için dışarıda bırakır. Bir zamanlar liberalizme yeğlenir oldukları öne sürülen bu toplumların yenilgisi ve yeni meydan okuyanların olmaması, insanların, liberalizmin bundan daha iyi bir hale getirilemeyeceğini anladıklarını gösterir. Fukuyama'ya göre, farklı toplum biçimlerinin, bünyelerinde barındırdıkları insanlara, maddi refah ve güvenlik sağlamakta az ya da çok başarılı olduklarını, bunun bir dereceye kadar toplum biçimlerine karşılık gelen ideolojilerin, ekonomik yönlendirmeyi etkileme yollarının bir sonucu olduğunu öne sürer. Liberalizm bu konuda bütün rakiplerini gölgede bırakmıştır. Sovyet dizgesinin terk edilmesinin asıl nedeni tüketici taleplerini karşılamadaki yetersizliğinde yatar. Buna karşın, liberalizm, benzeri görülmemiş bir maddi zenginlik ortaya koyabileceğini fiiliyatta ispatlamıştır.¹⁶ Hegel gibi tarihi belirli bir amaca doğru ilerleyen bir süreç olarak tasarlayan Fukuyama'ya göre, tarih yeni ve en iyi düzeni bulma çabası biteceğinden bu noktada duracak olan bir süreçtir. Tarihin varacağı bu nokta insan doğasına en uygun düzen olan liberal demokrasidir. Fukuyama, insanların yalnızca maddi ihtiyaçlarının değil, aynı zamanda öteki insanlar tarafından 'tanınma' taleplerini de işaret eder. Fukuyama, toplum dizgelerinin çöküş ve yükselişinin yalnızca maddi refah mücadelesine değil, tanınma mücadelesine de bağlı olduğunu öne sürer. Bütün insanların tanınma isteği ve bunu sağlayabilecekleri bir safhaya liberal toplumla varılmıştır. Liberal demokrasi düzeni içinde insanlar başkalarının kabul görmek için verdikleri mücadeleye artık bir son verirler, çünkü insanlar bu yapı içinde her daim tanınırlar ya da kabul görürler.¹⁷

Öyle görünüyor ki, Fukuyama, ekonomik rekabet

16 Francis Fukuyama, *Tarihin Sonu ve Son İnsan* (çev. Zülfü Dicleli), Ankara: Vadi Yayınları, 1999, s.8-12.

17 Bayar Bravo, Işıl, "Tarihin Sonuna İlişkin Fikirler: G.W.F. Hegel, K. Marx, F. Fukuyama", *Uluğ Nutkuya Armağan*, İstanbul: İnkılâp Kitabevi Yay. San. Ve Tic. A.Ş., 2006, s.135-141

110 Tarih Bitti mi?

mekanizmalarını ve tanınma mücadelesini kendi tezine dayanak yapıyor. Ayrıca her tek bireyin diğerleri tarafından kişi olarak tanınması gerektiğinin ruhsal bir gereksinim olduğunu da işaret eder. Fukuyama bu gereksinimi, Platon'dan uyarladığı bireyin *tymos*'u ('gönülden arzulan') teriminden, bir kişinin eylemlerinin özgür nedeni olarak kendi değeri anlamında kullanmak üzere, türetir. Buna göre, *thymos*, Hegel'in efendi-köle diyalektiğinde dramlaştırılmış bir süreçle, cesur olanlar zayıfları kendilerine hizmet etmeye ve tanımaya zorladıkları için en eski sınıf dizgelerinin sorumlusudur. Ne ki ortaya çıkan eşit olmayan tanınma, efendilerin hiçbir saygı duymadıkları varlıklar tarafından gerçekleştirildiği için efendileri hoşnut edemez. En nihayet başarılması gereken boyun eğdirilmiş 'kölelerin' tanınma mücadelesidir. Liberal demokrasinin gelişyle, köleler nihayet her tek bireyin evrensel olarak tanınmasını sağlayan bir dizgeyi, efendilerine zorla kabul ettirmekte başarılı olmuşlardır, çünkü burada her tek kişi demokratik bir devlette eşit birer yurttaştır. Liberal demokrasi esas olarak, başkalarının gözünde yaşama ihtiyacının herkes için yarattığı sıkıntıyı sonsuza kadar ortadan kaldırdığı için başarılıdır. O, her bir kişiyi kendi değeri konusunda temin eder ve bu kişilerin her birinin "kendilerinden sonra gelecekler kadar iyi" olduklarına ilişkin düşüncelerini sağlar.¹⁸

Son tahlilde, Fukuyama'ya göre, tarih bitmemiş, ancak 'tarihin' itici gücü olan tanınma mücadelesinin sonu gelmiştir. Aslına bakılırsa, Fukuyama'nın tanınma mücadelesiyle ilgili savları ve bu mücadelenin bir yerde nihayete ereceğini belirtmesinin temelleri Hegel'de bulunabilir. Ne ki, Fukuyama'nın bu mücadelenin aşılmasını sadece liberal demokrasinin sağlayacağını öne sürmesi ve bunun dayanağını Hegel'de bulması temellendirilemez. Çünkü, Hegel'in yazılarında böyle bir anlamayı mümkün kılacak ifadeler bulunmamaktadır.¹⁹

Hegel'de, Prusya devletiyle tarihin sonu da gelmiştir, çünkü ona göre gelecekteki tarihe ilişkin kehanette bulunmak olanaklı değildir. Başka bir ifadeyle, filozofun işi kehanette bulunmak değildir. Ona göre, tarihin geleceğe ilişkin hiçbir bilgisi yoktur. Henüz gerçekleşmemiş

18 F. Fukuyama, *Tarihin Sonu ve Son İnsan*, s.12-14.

19 Işıl Bayar Bravo, Fukuyama'da "Kabul Görme Mücadelesi" ve Hegel'de "Efendi-Köle Diyalektiği", *SDÜ Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 2005, Sayı: 12, s.158.

olguları belirlemek için elinde hiçbir belge ve kanıt yoktur. Tarihin şimdiyle bitmesi *gerekir*, ama bu, şimdiyi yüceltmek ve gelecekte ilerlemenin olanaksız olduğu anlamına gelmemelidir. Bu olsa olsa yalnızca, şimdiyi bir olgu olarak kabul etmek ve gelecekteki ilerlemenin neyin nesi olacağını bilmediğimiz anlamına gelmelidir. Hegel'in açıkça ortaya koyduğu gibi, gelecek bir bilgi nesnesi değil, umutların ve korkuların nesnesidir; umutlar ve korkularsa tarih değildir. Öyle görünüyor ki, Hegel ilk başta açıklamaya çalıştığımız sistemini tamamlayıp kapatmak için de tarihin sonu kavramını kullanmıştır.

Sonuç olarak, insanların maddi refah talep etmeleri herkes için bilinen bir olgudur ve kuşkusuz günümüzde olduğu gibi ağır kıtlık koşullarında bu talep genellikle pek çok insan için başta gelmektedir. Bununla beraber, teslim etmek gerekir ki, Fukuyama, insan talebinin önemli bir diğer boyutu olduğunu da açıkça ortaya sermiştir: başkasının gözünde önemli sayılma arzusunu.

KAYNAKÇA

- KOJEVE, Alexandre. *Introduction to the Reading of Hegel: Lectures on the Phenomenology of Spirit*. Ed. Alan Bloom, (çev. James H. Nichols, JR), Ithaca: Cornell University Press, 1980.
- FUKUYAMA, Francis. *Tarihin Sonu mu?* (çev. Cemal AYDIN). Ankara: Vadi Yayınları, 1999.
- FUKUYAMA, Francis. *Tarihin Sonu ve Son İnsan* (çev. Zülfü Dicleli), Ankara: Vadi Yayınları, 1999.
- HEGEL, G.W.F. *The Great Philosophers, Hegel Selection*, Oxford: Mac Millan Publishers, 1989, ed. M.J. Inwod.
- HEGEL, G.W.F. *Reason in History: A General Introduction to the Philosophy of History*. (trans. by Robert S. Hartman), New York: The Library of Liberal Arts, 1953.
- HEGEL, G.W.F. *The Philosophy of History*. (trans. by J. Sibree), New York: Dover Publications, Inc., 1956.
- KUÇURADİ, Ioanna. *Çağın Olayları Arasında*, Ankara: Şiir-Tiyatro Yayınları.
- BAYAR BRAVO, Işıl. “Tarihin Sonuna İlişkin Fikirler: G.W.F. Hegel, K. Marx, F. Fukuyama”, *Uluğ Nutkuya Armağan*, İstanbul: İnkılâp Kitabevi Yay. San. Ve Tic. A.Ş., 2006.
- BAYAR BRAVO, Işıl. Fukuyama’da “Kabul Görme Mücadelesi” ve Hegel’de “Efendi-Köle Diyalektiği”, *SDÜ Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 2005.
- COLLINGWOOD, R.G. *Tarih Tasarımı*. (çev. Kurtuluş Dinçer), İstanbul: Ara Yayıncılık, 1990.

